

Взаємини та конвергенції: усна історія та її суб'єкт

Наталія ХАНЕНКО-ФРІЗЕН

У ПОШУКАХ СУБ'ЄКТА: УСНА ІСТОРІЯ У ПЛЮРАЛЬНОМУ СВІТІ

У дев'яностих роках минулого століття із розвалом соціалістичної системи в Європі у східноєвропейських суспільнознавчих науках розпочався процес поступового здобування усною історією нових позицій та авторитету як потужного методу та окремого напрямку соціально-історичних досліджень. Чи можна цей процес пояснити лише тим, що зі зміною політичного устрою для східноєвропейських учених науковий доробок Заходу став більш доступним, і, відповідно, дослідники отримали кращі можливості інкорпоровувати у свою роботу й надбання усної історії, яка вже доволі серйозно сформувалася в окрему наукову дисципліну зі своїм власним дослідницьким інструментарієм?

Чим саме можна пояснити те, що метод усної історії у постсоціалістичний період залучався вченими особливо активно у так звані реконструктивістські проекти, спрямовані на ревізію (соціалістичного) минулого — як-от на переосмислення історії ГУЛАГу, блокади Ленінграду, колективізації 1930-х рр., голодомору 1933-го, долі вояків УПА у повоєнних роках, долі Греко-католицької церкви у радянський період та інші — в той час як інші аспекти минулого цікавили усних істориків менше? Чи достатньо пояснити таке фокусування лише тим, що ці історії не зазнали вивчення та не підлягали обговоренню за попереднього політичного ладу і що, безперечно, час настав висвітлити і їх?

Аби дати відповіді на ці питання, необхідно вийти поза рамки того чи іншого конкретного усноісторичного проекту, і навіть за часові рамки історичного періоду, в межах якого ці проекти проводилися. Аби краще зрозуміти вибір і напрямки сьгоднішніх усноісторичних досліджень як в Україні зокрема, так і деінде у пост-соціалістичному європейському просторі, необхідно подивитися глибше на суспільні процеси та звернути особливу увагу на складний взаємоперетин історії, ідеології та суспільства, адже саме на перехресті цих суспільних доменів народжуються та формулюються інтерпретації як минулого, так і сьгодніня, а усні історики, активно докладаючись до цього процесу, успішно реконструюють та вводять в обіг нових легітимних суб'єктів та агентів своїх національних історій.

Усна історія як нова наукова дисципліна увійшла до обігу світового наукового середовища суспільних і гуманітарних наук у момент визначних ідеологічних та цивілізаційних зсувів у світі, які розпочалися із закінченням Другої світової війни.

Протягом 1950-х і 1960-х під впливом розпаду століттями усталеної колоніальної системи, появи на світовій арені нових національних держав, народження світових культурних та політичних рухів, із розвитком нових засобів комунікацій та транспорту світ увійшов у нову фазу свого існування, яка дедалі більше характеризувалася зростанням усвідомлення його плюральності. У суспільній площині також формувалися, за Арджуну Аппадурі, американським антропологом-теоретиком світової культури періоду пізньої модерності, якісно нові культурні «ноосфери» — фінансова, ідеологічна, етнічна, існування яких неодмінно підживлюється постійним перетіканням капіталу, товарів, ідей та людей¹. Ці всі процеси привели до формування цілком нових соціальних реалій, в яких найбільшою константою та найбільш стабільним елементом культури є принцип *наростаючої плюральності* — ідеологічної, культурної, політичної. Важливим є й те, що принцип наростаючої плюральності вже давно охопив і так звані менші світи, чи то у контексті спільнот, громад, чи безпосередньо місцевого життєсвіту людини. З одного боку, нам, мешканцям менших світів, плюральність нав'язується світом зовнішнім. У середовищі загально-українському, наприклад, протягом останніх двох десятиріч ситуація активно змінюється — в Україну повернулися кримські татари, її територію давно перетнули міграційні потоки, завдяки яким в Україні осідає не одна нелегальна група вихідців з країн третього світу. Із розвинених країн разом із іноземним капіталом до України постійно прибувають гравці міжнародного бізнесу тощо.

З другого боку, усвідомлення плюральності власного соціуму постають також у процесі переосмислення власного минулого. Ще до краху радянської влади в українському суспільстві почали активно формуватися уявлення про розмаїття суспільних доль представників власного народу та розуміння того, що в ньому вже давно сформувалися категорії й когорти, історична доля яких є відмінною від долі уявного пересічного громадянина, і яким, з ідеологічних причин, не було відведено жодної ролі в офіційному історичному наративі попередньої держави. І на додаток відчуття плюральності в українському суспільстві постає також і завдяки його соціальній поляризації. Протягом останніх двох десятиліть українці спостерігали за формуванням нових соціальних прошарків на додаток до вже існуючих, переважно на маргінесі суспільства, як-от людей неповносправних, одиноких матерів, дітей-напівсиріт у родинах заробітчан, зубожілих пенсіонерів міста та не менш зубожілих літніх селян тощо. Хоча ці категорії людей вже давно переросли у соціальні когорти зі спільним історичним досвідом, і як носії цього певного історичного досвіду, вони також мають право на свою історію та місце в суспільстві, їхня історична доля і надалі залишається недостатньо висвітленою.

Незважаючи на те, що такі культурні, історичні та соціальні «інші» можуть бути вже інкорпорованими (об'єднаними в асоціації, спілки, союзи тощо) чи можуть надалі лишатися публічно невідомими та офіційно невизнаними (як от нелегальні мігранти, колишні в'язні, гомосексуальні громади тощо), часто найкращим способом зануритися в історію

формування таких груп є безпосереднє звернення до першоджерела, а саме до носія традиції та суб'єкта певного історичного досвіду. Отже, можна визначити, що поява усної історії на науковому обрії суспільно-соціальних наук була викликана саме потребою в певному науковому інструментарії, який би забезпечив найкращий доступ до інформаційних першоджерел і таким чином допоміг би осмислити наростаючу плюральність суспільного життя та людських життєсвітів.

Таким чином, наслідуючи культурну антропологію з її наголосом на необхідності залучати *емічні* трактовки історії, себто такі, що постали в культурному середовищі «іншого»², усна історія надає нового значення та відповідного статусу тим, хто перебуває або в тіні офіційної історії, або на соціальному чи культурному маргінесі суспільства. Отже, у процесі цього переосмислення соціальних позицій маргінальних груп у суспільстві усна історія виступає у ролі реєстру існуючої плюральності (з одного боку), а з другого боку, вона виступає також як рушійна сила ідеологічної плюралізації суспільства. Надаючи право голосу різним маргінальним групам, документуючи їхню історичну долю та проектуючи їхню історію на суспільство загалом, усна історія організовано і систематично висуває виклик усталеним у суспільстві розуміннями власної історії, ідентичності та культурної монолітності.

Своїм народженням усна історія завдячує не тільки фундаментальним зсувам в організації глобальної культури, але й парадигмальним змінам в епістемологічних засадах організації соціальних наук західного світу. Зокрема, йдеться про поступовий відхід від позитивістських та об'єктивістських підходів до вивчення суспільних процесів та більший наголос на ролі та долі людини в їх організації та пережитті. У площині усно-історичних досліджень, за Алістером Томсоном, можемо говорити принаймні про чотири парадигмальних зсуви: зростання інтересу до пам'яті як джерела історіографії у післявоєнні роки, розвиток у 1970-х постпозитивістських підходів до вивчення пам'яті та суб'єктивності, зміни уявлень про роль і місце дослідника в процесі збору матеріалів та його дальшому аналізі у 1980-х, та цифрова революція 1990-х та початку XXI ст.³

У вісімдесятих роках усні історики також почали звертати увагу на рівень заангажованості усної історії у житті досліджуваного іншого — процес, який так чи інакше має в собі можливість «політичних» наслідків для суспільства. Східноєвропейські соціальні науки активно беруть участь у цьому мета-процесі переорганізації філософських засад науки, але також долаючи і свої власні специфічні бар'єри. В Україні, наприклад, ідеологічні засади попереднього політичного устрою з його наголосом на колективістському погляді на минуле великою мірою продовжують імпліцитно впливати на науковий дискурс української суспільної та історичної науки. Це позначається на ще далі присутньому в українських суспільствознавчих науках розмежуванні між дослідником і досліджуваним та чіткому, але штучному розподілі їх на тих, хто проводить аналіз, і тих, хто йому підлягає; це розмежування відповідає за тяглість уявлень у суспільстві про можливість формування цілком об'єктивного знання про соціальний світ. Фундаментальні розробки та колективні монографії, як от нещодавно видана «Історія українського селянства»⁴ продовжують демонструвати тенденцію до звичної об'єктивізації соціальних груп, класів, субкультур тощо, які виступають лише як об'єкти подібних

досліджень, як групи, що надалі не мають свого голосу та своєї агентності в репрезентаціях цих науковців та виступають як пасивні реципієнти історії.

Метод усної історії за своїм покликанням іде супроти усталених канонів репрезентації та таких об'єктивістських уявлень про соціальну «іншість» та «тожсамість», наголошуючи на легітимності особистого досвіду історії, надаючи респондентам право на власний голос та на власну історію, пропагуючи й поширюючи їхню точку зору на власну історичну долю у суспільстві. Таким чином, усні історики займають важливу позицію у мережі соціальних наук, з якої вони можуть успішно підважувати домінуючі ідеологічні репрезентації минулого, історії та суспільства. Успішність усної історії в де-об'єктивізації маргінальних груп та класів сприяє оновленню теоретичних засад та підходів до вивчення соціальних та історичних процесів, а також формуванню плюралізованого ідеологічного простору у суспільстві взагалі. З цієї точки зору усна історія виступає важливим політичним знаряддям у суспільстві, сприяючи визнанню права на власну історію серед різноманітних «меншинних» груп українського соціуму. Усні історики активно беруть участь у цьому процесі, повертаючи агентність та голос суб'єкта історії в науковий обіг.

Далі я зосереджуся на висвітленні одного з наукових проєктів, який, на мою думку, також долучається до процесу де-об'єктивізації соціальних агентів історії, зокрема, зупинюся на питанні, яким чином цей проєкт визначає свого суб'єкта дослідження, виокремлюючи та формулюючи ще одного агента української історії. Нещодавно проведений в Україні проєкт «Усна історія деколективізації 1990-х рр. — селянський досвід» до великої міри є прикладом конструювання ще одного чинного агента української історії двадцятого століття внаслідок його спроби реабілітації «розколгоспненого» українського селянина не як пасивного спостерігача історії, а як активного її навігатора.

Усна історія деколективізації — у пошуках селянина-агента історії

Проєкт «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід» здійснювався в Україні в 2007–2009 рр. Центром досліджень української спадщини (ЦДУС) Саскачеванського університету, що в Канаді, за фінансової підтримки Коледжу св. Томаса Мора цього ж університету, та у співпраці з вищими навчальними закладами, де проводиться дослідницька та навчально-наукова робота з усної історії⁵. До збору польових матеріалів та проведення інтерв'ю було запрошено десять інтерв'юєрів — студентів та аспірантів, які мають навички інтерв'ювання у ділянці усної історії та досвід польової роботи у відповідних регіонах України. На першому етапі дослідження (2007–2009 рр.) дослідники зосередилися над проведенням розгорнутого автобіографічного опитування респондентів у десяти регіонах та областях України (АР Крим, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська та Харківська області), внаслідок чого було записано сто двадцять інтерв'ю з колишніми колгоспниками, більшість з яких вже розшифровані. Наукова робота зібраних даних триває і далі. Робота над цим проєктом висвітлювалася в науковій пресі, на семінарах, та в інтернеті⁶.

І хоча завдання проєкту передбачали насамперед збір та аналіз свідчень очевидців про черговий перехідний період у житті українських селян, цього разу про так званий «перехідний період від соціалізму до постсоціалізму», одним зі здобутків проєкту є також і переосмислення ролі пересічної людини у розгортанні історичних процесів та формуванні її позиції по відношенню до цих процесів. Перехідний період від соціалізму до «постсоціалізму», на додаток до розвалу радянської системи на початку 1990-х рр. та повної реорганізації централізованої економічної системи, привів також і до фундаментальних змін у десятиліттями усталеному способі життя колишньої радянської людини. У першій декаді цього перехідного періоду протягом 1990-х рр. у сільському секторі ситуація продовжувала ускладнюватися через системні зволікання урядом із земельною реформою⁷. На папері колективні господарства нашвидкуруч перекраювалися на нові кооперативні виробничі товариства, об'єднання та аграрні спілки, водночас у реальному житті відбувався хаотичний перерозподіл виробничих ресурсів між найбільш підприємливими колишніми керівниками цих же ресурсів, але вже без звичної координації зверху. Через це хаотичне перекраювання економічної основи суспільного ладу на селі українські селяни, колишні колгоспники, яким попередньою ідеологією було надано офіційного, принаймні у публічному дискурсі, статусу «годувальників народу», втратили свої які-не-які ідеологічні позиції в українському суспільстві. До великої міри наслідки трансформацій, що відбувалися в сільському життєвому світі в 1990-х рр., були такими ж драматичними у сфері повсякденного життя та повсякденної культури, як і наслідки змін, що відбувалися в українському селі під час колективізації українського селянства в 1930-х рр. В обидвох випадках йдеться про повну перебудову фундаментальних засад життєвого світу людини.

Головною метою проєкту з усної історії деколективізації було задокументувати селянський погляд на процеси розколгоспнення у 1990-х рр., зібрати особисті біографії селян та свідчення про деколективізацію, та віднайти в цих свідченнях потенційний селянський метанаратив про перехідний період на селі 1990-х рр., мета-погляд колишнього колгоспника на власну історичну долю. Але з іншого боку, процес наукового осмислення історичного досвіду певного угруповання людей відповідає також і за формування певного погляду на історичну долю учасників процесів деколективізації і, відповідно, за неминуче дикурсивне конструювання ще одного суб'єкта-учасника української історії — розколгоспненого селянина(-ки).

Отже, усвідомлюючи неминучість таких дискурсивних конструювань суб'єкта-учасника історії в процесі наукового аналізу, необхідно було чітко визначитися із питанням, долю якого саме прошарку колишніх колгоспників необхідно було досліджувати при вивченні селянського погляду на деколективізацію.

Головним завданням проєкту, зазначу ще раз, було віднайти, зареєструвати та задокументувати певний колективний погляд, певну колективну пам'ять в особистих поглядах селян про їхні пережиття у період розколгоспнення українського села та історичного переходу від одного суспільного ладу до іншого. Аби задокументувати такий погляд, необхідно було відійти від усталеного розуміння історичних процесів як таких, що переживаються цілими соціальними класами. Адже колективна пам'ять не належить

соціальному класу — скоріше вона є продуктом певної когорти людей, чиє життя розгортається паралельно на тлі тих самих історичних процесів; людей, психологія та життєвий досвід яких формується у приблизно той самий час. Таким чином поколіннєвий підхід до вивчення колективної пам'яті є більш продуктивним. Відповідно, аби досягти своєї мети та віднайти певний колективний погляд розколгоспнених селян на деколективізацію, наш проект мав визначитися із питанням, яке саме покоління колишніх колгоспників опитувати.

Поколіннєвий підхід до висвітлення селянського бачення процесів деколективізації забезпечує також більшу сфокусованість в аналізі усно-історичних свідчень. Так, можна очікувати, що свідчення про деколективізацію представників одного покоління будуть більш співмірними, ніж свідчення різних поколінь. Це не дивно, адже їхні особистості формувалися в однієї той самий час, під впливом тієї ж самої суспільної ідеології, публічних дискурсів та популярної культури доби. Завдяки тому, що особисте життя представників одного покоління формувалися під впливом тих самих суспільних факторів та ідеологічних течій доби, їх особисті свідчення, радше за все, такі будуть демонструвати певні спільні риси, як в організації самого усного нарративу, так і в організації власне спогадів, що й уможливить пошук колективного в індивідуальних оповідях.

Другим дуже важливим питанням було питання, на якому саме поколінні варто зосередитися, якщо йдеться про віднайдження певного специфічного історичного колективного досвіду розколгоспнення? Ті селяни, які провели усе своє продуктивне життя в колгоспній системі, і яким у 1990-х рр. було за шістьдесят чи сімдесят, спостерігали за демонтажем колгоспу наприкінці свого трудового шляху. Очевидно, їхнє бачення деколективізації буде відмінним від, скажімо, покоління їхніх дітей. З другого боку, якщо ми хочемо зрозуміти селянське бачення процесів деколективізації, чи не важливо буде також зрозуміти їхні позиції щодо власне колгоспної системи? Адже, якщо ми маємо зосередитися у своєму аналізі їхніх поглядів на розвал певної суспільно-економічної системи, що існувала протягом довшого часу, варто також зосередитися і на тому, що ж саме підлягало демонтажу, та як селяни ставилися до економічної організації сільського виробництва за часів радянської держави. Таким чином, необхідно було би зосередитися на тому поколінні селян, життя яких розгорталося протягом тривалого часу, в тому числі і за часів колгоспної системи. З огляду на зазначені зауваги, вибір того, кого саме опитувати, припав на покоління селян, що народилися одразу напередодні, під час Другої світової війни, або одразу ж по ній.

Цей вибір було вмотивовано ще й такими причинами. По-перше, при детальному розгляді питання, яке саме покоління варто проінтерв'ювати, стає очевидним, що селяни, які народилися під час війни або одразу після неї — неочікувано постають як доволі мало досліджена категорія колишніх радянських громадян. Їхні життєві траєкторії оминули великі катаклізми радянської історії. Вони не підлягали колективізації в 1930-х рр. З огляду на малий вік, вони не перебували на фронті під час воєнних дій та не попали на примусову працю до Німеччини. Можна було би також припустити, що скоріш за все, знову ж таки з огляду на їхній вік, післявоєнні труднощі чи колективізація на Західній Україні не позначилися на їхньому психологічному стані настільки, наскільки ці процеси відбулися

на психиці та моральному стані попереднього покоління. Адже ці драматичні історичні процеси передували періоду їхнього становлення як особистостей, що припадає десь приблизно на 15–20 років. Якщо на них і позначилися ці процеси, то по-іншому і скоріше опосередковано ніж безпосередньо, через досвід їхніх родичів і батьків.

Підсумовуючи, зазначу, що їхнє покоління постало як покоління певного історичного досвіду поза контекстом тої чи іншої визначної трагедії у житті українського народу у двадцятому столітті. Відповідно, цьому поколінню було приділено значно менше наукової уваги пізніше. Це покоління постало у відносно стабільному, як на радянську ситуацію, контексті, їхні життєві траєкторії розгорталися за доволі передбаченим курсом радянської історії. Важливим є для нас і той факт, що у своїх спогадах селянам повоєнного покоління «немає куди повертатися» — немає якоїсь особисто пережитої найбільш значної суспільної події, як-от колективізація, голод, війна тощо. Адже їхнє життя розпочалося і розгорталося в тому ж самому контексті колгоспного ладу, принаймні в центрально-східній Україні, який на час їхнього дорослішання вже сформувався у певний життєвий уклад на селі. Отже, їхні спогади про деколективізацію найбільшою мірою сформовані їхнім досвідом проживання в соціалістичній системі. Наостанок зазначу, що зіграло свою роль також і сподівання того, що спогади літніх селян мали би бути більш ретроспективними з огляду на нажитий ними досвід. Усі наведені вище фактори і зіграли роль у рішенні того, яке саме покоління необхідно було би опитати для цього проекту.

Водночас усі ці міркування посприяли формуванню певного розуміння долі та ролі післявоєнного українського селянина у національній історії України. Фокусуючись саме на цьому поколінні, проект з усної історії деколективізації запропонував також переосмислити місце цієї когорти селян у соціальному класі українського селянства, пропонуючи їм позиції цілком окремого суб'єкта української історії.

Що можна сказати на сьогодні про якісні характеристики усних нарративів розколгоспнених селян, з поправкою на те, що аналітична робота з матеріалами проекту щойно розпочалася? Нижче я пропоную звернути увагу лише на одну з таких характеристик, а саме на ступінь *оповідної ретроспективності*, яка проявляє себе при уважному прослуховуванні записів та перечитуванні транскриптів інтерв'ю. Оповідна, чи нарративна, ретроспективність — це нахил, здатність та потяг до поглибленого, детального та критичного переогляду власного минулого у розмові з дослідником, одна з важливих якісних характеристик будь-якого автобіографічного інтерв'ю, яка загалом відповідає за форму, формат і, відповідно, за зміст та змістовність інтерв'ю. Оповідна ретроспективність може також виступати і своєрідним показником певного поколіннєвого погляду на історію, особливо, якщо її розглядати у порівнянні з оповідною ретроспективністю інших поколінь українського селянства. Але це — завдання наступне.

Оповідна ретроспективність розколгоспнених селян

У завдання проекту не входило реконструювання процесів розколгоспнення, скоріше, нас цікавили як погляди селян на ці процеси, так і їхнє розуміння своїх власних позицій у цих процесах. Зрозуміло, що респонденти мали можливість безпосередньо

висловлювати свою точку зору на процеси деколективізації, і це вони робили із очікуваною регулярністю. Але з другого боку, позиції респондентів щодо свого життя за часів колгоспів та деколективізації передавалися й опосередковано, у форматі обраного ними того чи іншого оповідного жанру, в обранні ними певного «стансу» (stance) оповідання, у заснуванні свідчень на певному побутовому лексиконі тощо. Іншими словами, суб'єктивні позиції, які сформувалися у розколгоспнених селян щодо деколективізації, також передаються та є закодованими у цілому спектрі наративних якостей селянських свідчень про особисте життя та деколективізацію. Саме у пошуках такої закодованої в оповідних структурах суб'єктивності проектом передбачається аналіз наративних якостей селянських спогадів та свідчень. Метод цього наративного аналізу передбачає фокусування на відтворенні в особистому наративі спогадів ідентичності розколгоспнених селян повоєнного покоління.

У межах цієї статті я хочу зупинитися на питанні оповідної ретроспективності у записаних свідченнях, адже без розуміння цієї якості селянських спогадів важко переходити до аналізу їхніх інших аспектів. Ідеться про наративну, або ж оповідну, ретроспективність, яка назагал обумовлює і зміст, і формат оповідей, та відповідає за так звану якість спогадів та свідчень та за вихідну ідентичність оповідача. Наскільки ретроспективними є селянські оповіді про деколективізацію, яким саме чином вони передають у своїх оповідях розуміння своєї долі, свого життя, та своєї ідентичності? На оповідну ретроспективність очевидно впливає ціла низка факторів, дотичних як до ситуації інтерв'ю, до особистих якостей людини, так і до суспільного середовища, в якому вона проживає. До перших факторів можна віднести тенденцію оповідачів у процесі усного переповідання до конденсування усього доступного оповідачеві матеріалу у певний обмежений формат розмови наратив. До останніх входять і такі фактори, як наративна організація публічного дискурсу певного суспільства. На питанні наративної конденсації автобіографічних спогадів та заангажованості площини публічного у приватних наративах селян-респондентів хотілося би зупинитися нижче, адже ці фактори є важливими показниками особистої оповідної ретроспективності.

Доречно почати з порівняння ретроспективності українських селян, залучених до проекту, та ретроспективності українців Західної Канади. Більшість респондентів із сільських регіонів Західної Канади у проекті «Усна історія соціальних змін канадського заходу другої половини ХХ ст.», що проводився Центром дослідження української спадщини у 2003–2004 рр. на преріях⁸, з легкістю коливалися у розмові між площиною особистих подій та площиною громадської історії української канадської спільноти. До того ж їхні вступні автобіографічні наративи, як правило, виглядали хоч і короткими, але ж представленими у доволі чіткому хронологічному порядку, хоча можна було простежити певну кореляцію між тривалістю автобіографічного вступу та рівнем освіти респондента. Особисті усні біографії щедро запозичали метафори українсько-канадського історичного метанаративу про заснування української культури в Канаді. Це особливо стосується терміну та поняття *generation*, «покоління», яке виступає доволі потужним структуруючим принципом організації усталеного українсько-канадського наративу про історію українців у Канаді. Мої респонденти регулярно запозичували цей

термін для самохарактеризування з метою пояснити мені своє місце в та приналежність до українсько-канадської історії — як взагалі, так і до своїх родинних історій зокрема. Поняття «покоління» через його повторюваність від однієї оповіді до іншої дозволило визначити в усіх інтерв'ю певну поколінневу ідентичність. Ця легкість, з якою мої респонденти оперували усталеними формами загалом українсько-канадського історичного наративу, говорить про міцну залежність особистої ретроспективності українських канадців від усталених дискурсивних практик їхньої спільноти. Отже, особисті спогади несуть у собі багато корисної інформації не тільки про локальні події, але й про організацію українсько-канадської спільноти та її просунутий рівень ретроспективності.

Повертаючись до спогадів, зібраних у різних регіонах України, де проводилося опитування за проектом з усної історії деколективізації, в них проявляється доволі відмінний формат оповідання та рівень особистої оповідної ретроспективності у порівнянні з українсько-канадськими усними життєписами. Найперше, українські селяни при наданій їм можливості сформулювати свої власні автобіографії пропонують як правило коротші автобіографічні свідчення на початку розгорнутого інтерв'ю, активно користуючись принципами наративної конденсації (за Ф. Шютце)⁹. У результаті — власне автобіографія чи життєпис постає в розмові розпочато-недовершеною, в ній нібито несистематично проявляються «на поверхню наративу» різні елементи автобіографії. Особисті життєписи сприймаються як нелінійні, позахронологічні. Частково це пояснюється самим форматом розмови-інтерв'ю, та загалом, можливо, й небажанням респондента повністю розкриватися перед незнайомим людині дослідником. Але на мою думку, тут також спрацьовують фактори й культурного та наративного порядку.

Давайте переглянемо автобіографічний початок інтерв'ю з Ніною Казіміровою, с. Жовтень Одеської області:¹⁰

Я народилась в Фрунзівському районі Одеської обл. В с. Жовтень я приїхала в 1968 році. Закінчила технологічний технікум у Кривому Розі і отримала направлення в Дніпропетровськ, але в мене була мати хвора і я попросила десь ближче і я приїхала в Ширяїво і мене назначили зам. директора громадського харчування. Так я попрацювала може з місяць, а потім вони говорять, що в Жовтні треба завідувач «Чайної» і тоді було 23 торгові точки по Київській трасі — «Ласточка», «Зірка», як буфети та й зустріла свого чоловіка, бо він прийшов сюди агрономом, а був в Казахстані 6 год до того головним агрономом, бо раніше було так — як не йдеш в армію, то треба було їхати в Казахстан, а він сам с Кіровоградської області. Тут же в чайній було весілля, ми побралися, і потім дитина народилась. І потім я роблю виводи, що я буду міняти професію, бо робота дуже тяжка, бо у нас був об'єкт воєнний і до нас приїжджали генерали, маршал Чуйков тут був. А тут прийшов голова сільради, прийшов та й говорє: «Чи не хочиш ти очолити будинок культури?». А він знаходився біля церкви, а раніше ж це забороняли та й зданіє було, а куполов не було. Та й пішла я робити сюди і ось уже 35 років працюю, уже й цей новий построяли будинок, отак я работала з молодіжю, з людьми. А чоловік то був агрономом, то головою 7 років, тільки не в цьому колгоспі.

Ніна Казімірова є представником сільської інтелігенції, і можна було би сподіватися, що вона запропонує в інтерв'ю дещо відмінний (вищий) у порівнянні до інших селян-колгоспників рівень ретроспективності у своїх свідченнях та спогадах. Такі сподівання виявилися безпідставними, адже її початковий «біографічний вступ» так само скомпресовано в один короткий абзац, подібно до того, як це сталося у багатьох інших інтерв'ю проекту, хоча пізніше протягом усього інтерв'ю розмова не раз поверталася до її особистого досвіду життя в колгоспі та поза ним. Серед інших респондентів більшість колишніх колгоспників на прохання розповісти про себе²¹ також покладалися на принцип нарративної конденсації, часто пропонуючи дослідникові доволі нелінійні вступні автобіографічні наративи.

Звернімося до інтерв'ю з Ганною Головин з Волині:²²

ГП: Навіть не знаю з чого начать. [сльози на очах]

ММ: З чого хочете. Те, що Ви думаєте, з чого треба. Подумайте. (...) Як хочете. (...)

ГП: Заре моя така житка, що я так заплуталась, що і не можу. Так живу єдиним днём. (...)

Я не знаю, як його тобі розказувать. Шо його, як його розказувать. (-)

ММ: Ну, от, в якому році, наприклад, Ви народилися.

ГП: Ну, народилася в сорок сьомому, в тисяча дев'яност сорок сьомому. Штири класи кончила в Озірцях. Була початкова школа. Тоді стали, до восьми клас ходили в Поліське. Ногами. Без нияких ніхто не возив, нічого. Ставали рано дий доставалися до школи. Зима — не зима. Тоді горби такіе були. Позамітає. Ну, йшли. Училась, тоже добре училась. А ходила у школу: куфайка, кірзові чоботи. Колись такіе були. Ну, бо бачиш, шо вже їздили десь на сізони, дий заробляли трошки грошей. А сем'я в нас була шестеро в батька. Батько в колгоспі робив. Мати боліла, мало робила. То ще треба було за матир, бо заставляли, то треба було і за матеру робить. Ну, училася, хоть і добре училася, але поступать ніде не могла. Кончила восьім клас. (...) Не було в мене ни одной навіть тройки, добре училася. Поїхала десь трохи на буряках, десь три роки...два робила. Дий вишла замуж сюда вже, в Поліське [очевидно, обмовилась, мала на увазі — Бистричі]. Тут вчорню кончила. Бо ходила в колгосп, а була ланковою. Сама менша була в бригаді. Я в бри... на... на цілий колгосп в бригаді, на діло поділяні, то була сама найменша. Бо ніхто не хотів в той колгосп іти. А я прийшла, тут батьков не було. Він сирота був. Дий він в сільгосптехніці, а я в колгосп пошла. Шоб тра були соти, тра було якось жить. І кончила тих одинадцять клас. Дий так, робила все життя в колгоспі. Льон. Ланковою. Всьо. Дальше - я знаю? До пенсії доробила. Яке ти життє було, але ж якось тра було прожить. (-) Саме горше — осьо мене стріло. Було, як сі два сини поховала. (...) Як уже було: і трудилися, і робили. А як сі два сини поховала, то вже й моє життя кончілось. Дий така моя житка. І те шо старалася, і в тому колгоспі. Хіба я знала, шо таке те життя так кончіться? Таки думала буде радість, буде щастя — а його нема. [плаче].

Вступний автобіографічний наратив Ганни Головин є показовим прикладом того, як стисло селяни, покладаючись підсвідомо на ті ж принципи нарративної конденсації (за Ф. Шютце), можуть формулювати свій життєпис у відповідь на прохання дослідника

розповісти про себе. У випадку п. Ганни не тільки цей загальноновизнаний принцип усного оповідання є причиною такої стислості — її життя зазнало свого особливого ритму, з його регулярно повторюваними діями та обов'язками, і це, своєю чергою, відбилосся на її автобіографії, якій, згідно того як п. Ганна подає свій життєпис, не потрібна системна хронологізація.

Іншою відмінною характеристикою селянських біографічних наративів є мінімальне залучення площини публічного/суспільного до оповіді про приватне. На відміну від канадських біографічних наративів, українські селяни значно рідше вибудовують власні історії життя, відштовхуючись від суспільно-важливих значеннєвих подій (як-от, наприклад, смерть Сталіна в 1953 р., політ Гагаріна в космос 1961 р. тощо). Загалом ці основні риси селянської ретроспективності — у контексті усно-історичного інтерв'ю — як недорозкритість тем, активна конденсація, нехронологічність та мінімальна наявність площини публічного в оповідях про приватне — не є показником якоїсь оповідацької недосконалості, чи невідповідної пам'яті респондента, чи простого життєвого шляху респондента, без прикрас та нецікавого. Навпаки, ці аспекти інтерв'ю є доволі промовистими. Американський усний історик Річард Кандіда-Сміт наполягає на тому, що саме такі риси усної оповіді — як-от конфліктні саморепрезентації, неясності та неузгодженості в оповіді тощо — значно прислужуються історикові, тому що саме вони вказують на наявність певних не докінця усвідомлених проблематичних зон у полі суспільної історії, які ще наративно не опрацьовані у суспільстві²³. Це стосується як особистостей, які намагаються з'ясувати для себе постійно мінливий світ, так і спільнот, які намагаються переосмислити своє минуле у світі змін, що відбуваються у суспільстві. Відповідно, селянські свідчення як наративні репрезентації минулого, справляючи враження незавершених, несформованих, вказують на незавершеність процесів переоцінки такого недавнього минулого, як період деколективізації.

Замість висновків

Аби наполягати на певній унікальності історичного досвіду та колективної пам'яті розколгоспнених селян повоєнного покоління, було би доречним порівняти їхні свідчення та спогади про деколективізацію зі спогадами інших поколінь селян. Чи відрізнятимуться від їхніх свідчень свідчення молодшого покоління? Наскільки відмінними будуть ступені ретроспективності селян іншого покоління? Якими б не були відповіді на ці питання, можна погодитися з тим, що незважаючи на те, що в юності це покоління обійшли найбільш драматичні події радянської історії, на їхню долю також випало чимало проблем та складнощів, адже саме їм прийшлося спостерігати наприкінці свої трудової кар'єри в колгоспах, як з деколективізацією руйнувався їхній усталений та десятиліттями обжитий життєсвіт. Отже, щоби зрозуміти, як українські селяни зустріли цей виклик, посилення на селян як на соціальний клас загалом не є придатним, адже різні покоління селян по-різному переживали процеси деколективізації. Узагальнювати різний поколіннєвий досвід цього важкого і проблемного періоду української історії під одним гаслом «досвід українського селянства» важко,

адже ідеться про доволі різних соціальних акторів селянської історії.

Отже, переоцінка історичного досвіду суспільства із залученням методу усно-історичних досліджень цілком очікувано приводить до необхідної подальшої диференціації традиційних суб'єктів історії, як-от соціального класу селянства, на різні його когорти. Визнавши за необхідне зосередитися на історичному досвіді деколективізації селян, які переживали ці процеси наприкінці своєї трудової кар'єри, описаний тут проект усної історії деколективізації неминуче прагне конструювання ще одного агента української історії — розколгоспненого селянина повоєнного покоління, долучаючись таким чином до процесів подальшої плюралізації українського суспільства.

¹ Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, London, 1996. С. 4–6.

² Goodenough W. *Describing a Culture//Description and Comparison in Cultural Anthropology*. Cambridge, 1970. С. 104–119.

³ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії//Схід/Захід: історико-культурологічний збірник. 2008. Вип. 11–12. С. 7–24.

⁴ *Історія українського селянства*/За ред. Андрощук О. та ін. В 2 тт. К., 2006.

⁵ До цих закладів належать кафедра історії України при Полтавському державному педагогічному університеті ім. В. Г. Короленка (Юрій Волошин), кафедра українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (Гелінада Грінченко), навчально-науковий Центр усної історії при Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди (Тарас Нагайко), кафедра історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Наталія Шліхта), кафедра історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка (Тетяна Лапан), кафедра археології та етнології Одеського національного університету ім. І. Мечнікова (Олександр Пригарін).

⁶ Див. *Khanenko-Friesen N. Oral History Project "Decollectivization in Ukraine in the 1990s": Rural Perspectives and Experiences*. Paper presented at Fourth Annual Danyliw Research Seminar in Contemporary Ukrainian Studies University of Ottawa (Canada), October 23–25, 2008 (www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/P_Danyliwo8_Khanenko-Friesen.pdf); Ханенко-Фрізен Н. Проект усної історії деколективізації в 1990х рр. — селянський досвід//Український історичний журнал. 2008 № 2. С. 211–213.

⁷ *Lerman Z. Land reform and farm restructuring in Ukraine*// *Problems of Post-Communism*. 1999. May/June. Pp. 42–55; *Lerman Z., Sedik D., Pugachov N., Goncharuk A. Rethinking Agricultural Reform in Ukraine*/Leibniz-Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa. Halle, 2007.

⁸ «Усна історія соціальних змін канадського заходу другої половини ХХ ст.», проект Центру дослідження української спадщини (2003–2004).

⁹ Детальне обговорення цього принципу подано Фріцом Шютце; *Schütze F. Biographie-forschung und narratives Interview*//*Neue Praxis*. Jahrgang 13/1983. Heft 3. S. 283–293.

¹⁰ Інтерв'ю з Ніною Казіміровою, с. Жовтень Ширяївського району Одеської обл., 8 лютого 2008 р. (Інтерв'юєр Олена Петрова). *Архів* Центру досліджень української спадщини, індекс ОНД-2008-06-02.

¹¹ Треба зазначити, що не всі інтев'юєри однаково дотримувалися узгоджених проектом принципів збору інформації, і деяким респондентам не пропонувалося розпочати інтерв'ю з оповіді про себе з самого початку інтерв'ю.

¹² Інтерв'ю з Ганною Головин, 1947 р. н., с. Бистричі Березнівського району Рівенської обл., 5 січня 2008 р. (Інтерв'юєр Марія Меленчук). *Архів* Центру досліджень української спадщини, індекс ОНД-2008-05-02.

¹³ *Candida Smith R. Analytical Strategies for Oral History Interviews//Handbook for Interview Research*. Thousand Oaks, CA, 2002. P. 725.

Natalia KHANENKO-FRIESEN

IN SEARCH OF THE SUBJECT: ORAL HISTORY IN A PLURAL WORLD

Over the last two decades Eastern European scholarship have been witnessing slow but steady expansion of oral history into various disciplines within the domain of social sciences. Why is that, that with the collapse of the socialist system in Europe we have seen such an increase in oral historical research in every country of the former socialist bloc? Is this only because Eastern Europeans had gained a better access to Western scholarship, where oral history has already been established and its methods have been actively applied? Why is that, that oral history method in post-socialist societies, especially initially, have been in the foreground of the extensive reconstructivist historic research, revisiting and revising some aspects of the (socialist) past — such as the history of Gulag, Leningrad blockade in the WWII, 1930s collectivization of the Ukrainian villagers, famine of 1932–33 in Ukraine, the fate of the UPA members in Western Ukraine after the WWII, the fate of Greek Catholic church under the Soviet rule to name just a few — and leaving the other aspects of the past? Is it only because these histories have been forbidden under the previous political regime, have never been written, and now, rightfully so, need to be reconstructed?

To address the above questions, one needs to move beyond the specificity of each individual project, and even beyond the specificity of a particular historic period, such as post-socialist 'transition' in which these projects take place. To better understand the choices and the directions of current oral history projects taking place in Ukraine, and for that matter elsewhere, one needs to look further — into the intricate relationship between oral history, ideology and society. As it is at this important juncture important (re)interpretations of history are being actively formulated, and it is at the intersection of all three domains that oral historians help their societies to construct legitimate subjects and agents of their national histories.

Thus, oral historians find themselves in a unique position within the network of other scholars, from which they can successfully challenge established principles of representation of the past, history, and society. After addressing the above questions on the unique role of oral history in reconstructing historical metanarratives, in the second part of my

presentation, I turn to one of the projects I have conducted recently in Ukraine in collaboration with my many esteemed Ukrainian colleagues. Launched in 2007, the project “Oral History of Decollectivization of Ukraine in the 1990s” encompassed ten regions of Ukraine where local interviewers conducted interviews with former members of collective farms. The goal of the project was to record people’s perspectives on decollectivization and to document a particular collective stance which, I assumed, would emerge through multiplicity of the recorded testimonies. My task today is to evaluate the project’s claims and methods in relationship to its attempt to locate, explore, understand and perhaps redeem yet another subject of the Ukrainian history, “Ukrainian villager, decollectivized”.

Елена РОЖДЕСТВЕНСКАЯ

**БИОГРАФИЧЕСКАЯ РАБОТА ПО ВОЗВРАЩЕНИЮ СМЫСЛА:
ИСТОРИИ ЖИЗНИ ОСТАРБАЙТЕРОВ**

О проекте. В основу этой статьи легли материалы международного документально-го проекта «Принудительный и рабский труд¹» — биографические интервью с угнанными на работу в Германию и пережившими тяготы подневольного труда². Собираемые в традициях устной истории биографии остарбайтеров постепенно занимают свое место в общем, но не равноценно означенном символическом пространстве дискурсивной памяти о войне. Объединяющей проекты разных стран задачей была, прежде всего, документация опыта, архивирование собранной аудиовизуальной информации. В фокусе нашего исследовательского интереса находились три основных категории: представители гражданского населения, угнанные в Германию на принудительные работы с оккупированных территорий, военнообязанные, попавшие в плен и на принудительные работы, а также граждане, которые вынуждены были работать в оккупации. Социологическая позиция требовала отнести к историям жизни наших биографантов не только как источнику устноисторического знания, но, прежде всего, как «свидетельству», помещенному в пространство истории жизни с повседневным фоном микросоциальной истории.

Этот международный проект выявил не только общую травму военного поколения многих стран, но и обнаружил различные траектории этой социальной группы в различных обществах: возможность говорить о прошлом была легитимной далеко не у всех, перспектива репрессий при возвращении блокировала входение опыта в культурную память остарбайтерского сообщества, которое возникло в России только в 1990-е гг. в кампанию компенсационных выплат со стороны немецких фондов.

Трансформации субъекта. Собранные истории жизни российских остарбайтеров представляют собой не только устно-исторический, архивный интерес как свидетельства той страницы истории о войне, которая явно еще не дописана. С философской точки зрения, — это биополитический (в терминах М. Фуко) эксперимент с условиями существования, который изменяет субъекта, лишая его субъектности. Этот режим десубъективации описан в парадоксах Примо Леви. Первый из них гласит: «Мусульманин (лагерный доходяга) — это воплощенный свидетель», но его субъективность как